

Vrtovi i grada Zagreba u prv

rodukcija vrtne umjetnosti u 19. st., a napose u prvoj polovici stoljeća, kada se svugdje u Europi, pa tako i u Hrvatskoj, njeguje romantičarskopejzažni perivoj, i u Zagrebu je znatna i po opsegu i po kvaliteti dostignuća. Svi zagrebački vrtovi i perivoji (izuzetak je Ribnjak) kombinacije su utilitarnog vrta s jednim dijelom uređenim u stilu pejzažnih perivoja engleskog tipa s romantičarskim karakteristikama. O bogatstvu i mašti graditelja i vlasnika ovisila je i kvaliteta. Ti vrtovi i perivoji svjedoče o visokoj kulturi ljudi koji su u malom i provincijskom Zagrebu stvarali tako visoke kulturno-umjetničke, prostorne, dentrološke pa čak i znanstvene i gospodarske vrijednosti. Vrtovi i perivoji su se tijekom vremena zaboravili, a ono malo tragova što je danas preostalo devastacija su nekadašnjeg sjaja i kvalitete. Većina tih perivoja bila je dostupna javnosti, tako da nije bila namijenjena uživanju samo malobrojne elite. Temelji bogate i kvalitetne vrtne umjetnosti 19. st. nastaju još u 18. st. kada dolaze mirnija vremena jer više nije prijetila opasnost od turskih napada i dolazi do snažnog prodora srednjoeuropskog ukusa što ga donosi barok. Između ostalog budi se i smisao za priro-

du i osjećaju se odjeci Rousseauove krilatice o povratku prirodi. Krajem 18. st. nastaje i prvi pejzažnoarhitektonski kompleks velikih razmjera u Zagrebu i Hrvatskoj - današnji Maksimir. Kako je minula opasnost od turskih napada, počele su i gradske utvrde gubiti svoju svrhu. Kao i u svim drugim srednjoeuropskim gradovima, i u Zagrebu se susrećemo s pojavom da se poslije napuštanja utvrda neposredno uz njih i s njihove vanjske strane razvija vijenac vrtova i nasada. U ravničarskim gradovima taj je vijenac dopuštao mogućnost razvoja prostranijih koncepcija, no budući da se u Zagrebu pružao tik uza zidine samo skučen prostor, takvi su bili i vrtovi. Na Gornjem gradu gotovo svi vrtovi, nasadi i šetališta tekli su usporedo s nekadašnjim starim utverdama u obliku vijenca.

Perivoje u Zagrebu možemo podijeliti u dvije velike cjeline po načinu njihova oblikovanja. To su javni parkovi i šetališta kao jedna cjelina i vrtovi i perivoji privatnih vlasnika kao druga cjelina.

Vrtove i perivoje privatnih vlasnika dijelimo na:

- a) one koje uređuje visoka aristokracija
- b) one koje uređuju imućni građani

perivoji

u Zagrebu u prvoj polovici 19. stoljeća

- c) sasvim utilitarne građanske vrtove u Donjem gradu
- d) vrtove uz gospodske palače na Gornjem gradu i Kaptolu
- e) parkove uz dvorce u blizini Zagreba.

Po tipu terena na kojem je uređen perivoj odnosno vrt razlikujemo:

- a) donjogradske odnosno ravničarske vrtove
- b) vrtove na brežuljkastom i valovitom terenu i kosinama bregova.

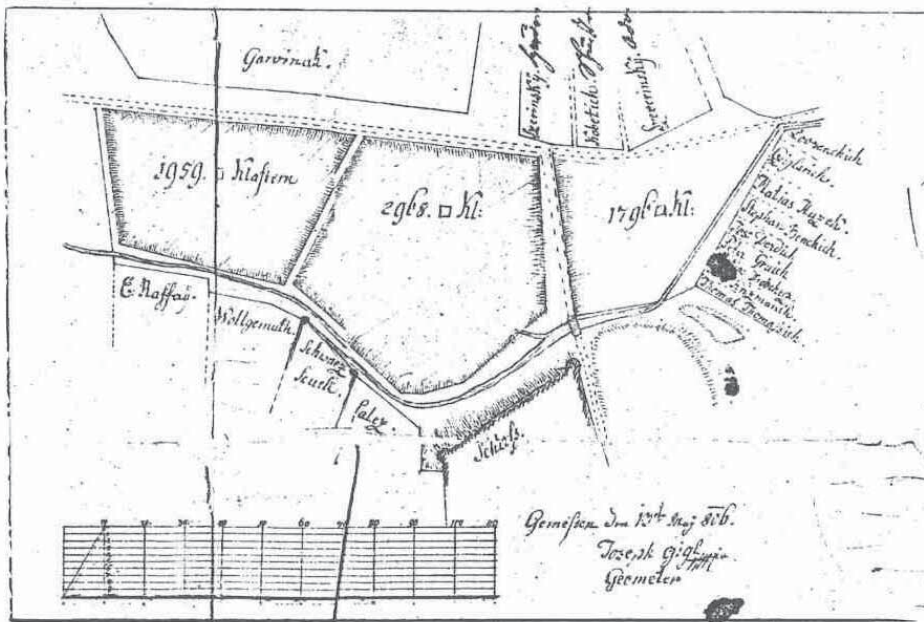
Po funkciji razlikujemo:

- a) utilitarne vrtove (gospodarske vrtove)
- b) trgovačke vrtove (namjena im je prodaja bilja i sješenja uzgojenih u tom vrtu)
- c) vrtove za uživanje - tzv. „Lustgarten“, odnosno „pleasure grounds“ (to su uglavnom aristokratski, gospodski i biskupski perivoji)
- d) kombinaciju utilitarnog vrta i vrta za uživanje.

Najreprezentativniji i najljepši primjeri romantičarskoperivojnih kompleksa u Zagrebu bili su oni koje je uređivala visoka aristokracija i bogate gospodske

obitelji. Smješteni su podalje od tadašnjeg središta grada i gotovo su redovito bili majur (gospodarstvo) ili ljetnikovac, tako da su se planirali u suodnosu s arhitektonskim objektima stambenih i gospodarskih zgrada. Prema tadašnjem ukusu i modi bili su upotpunjavani ukrasnim vrtnim arhitektonskim objektima (grote, paviljoni, mostići) i vrtnim plastikama (skulpture, posude i vaze za cvijeće, kamene klupe). Svi ti elementi zajedno - cvijetni nasadi, skupine drveća, voćnjaci, povrtnjaci, vinogradi, stambena zgrada, ljetnikovac, gospodarske zgrade, staklenici, oranžerije, dekorativne sjenice, kiosci, kišobrani, ribnjaci, klupe, svjetiljke, skulpture itd. tvore tip zagrebačkih perivoja prve polovice 19. st., koji je srodan engleskom pejzažnom tipu perivoja.

Primjer velike vrtno kompozicije, a po mnogima i najviši domet hortikulture u Zagrebu 20-tih godina 19. st. jest Alagovićev perivoj na Novoj vesi (danas bi otprilike odgovaralo Novoj vesi br. 86 - 88). Radi se o vrtu za razonodu, odnosno kako se u ono vrijeme nazivao „Lustgarten“¹. Aleksandar Alagović, zagrebački biskup i banski namjesnik od 1822. g. počeo je ovdje uređivati ljetnikovac i park. Gradnju ljetnikovca povjerio je Bartolu

Plan Ribnjaka geometra J. Gigla iz 1806. g. / Plan of park Ribnjak by surveyor J. Gigl from 1806.

Felbingeru. Projektant perivoja nije poznat, no radi se o jednom od najljepših privatnih perivoja u Zagrebu, u koji je i građanstvo imalo slobodan pristup. Kunić² je u „Allgemeine Deutsche Gartenzeitung“ dao detaljan opis vrta u 50 točaka, pa zato navodim tek manji dio tog opisa da bi se otprilike dočarala veličina i ljepota tog perivojnog kompleksa sa staklenicima s oranžerijom, potočićem, umjetnim jezercima, rijetkim i egzotičnim drvećem i cvijećem. Tako Kunić spominje da velika vrtna vrata vode u prostrano dvorište, kojemu su sa strana smještene sporedne zgrade. U sredini dvorišta uzdizao se simetričan lijep ljetnikovac, sagrađen u uzvišenom stilu i prema najnovijem ukusu vlasnika, s terasom na vrtnoj strani. U vrtu lijevo od ljetnikovca ističe se, pročeljem prema jugu, velik, zgodan staklenik s visokim okomitim prozorima, s lijepom oranžerijom smještenom pred njim. Između oranžerije i ljetnikovca u zmijolikim zavojima teče kanal, koji poput potočića teče do sredine vrta, gdje stvara dvostruko jezerce okruženo visokim žalosnim vrbama - taj kanal ili potočić izveden je iz gorskog potoka Medveščaka i podzemno doveden u dvorište. Od vrtno terase ljetnikovca širi se okrugla ravna tratina, u čijem se središtu nalazi velika svjetiljka natkrita kineskim kišobranom i služi za večernju rasvjetu. Desno od tratine nalazi se ovalna skupina patuljastih voćaka, okružena cvjetnim gredicama. Lijevo od tratine

stoje skupine egzotičnog cvatućeg grmlja, obrubljene cvijećem. Na istočnoj strani je brežuljak s oranžerijom miješanog voća. Dva mala jezera spojena su malim kanalom, preko kojeg vodi kineski most. Između pećine i ribnjaka vodi put prema kamenoj spilji. U njoj je u hladu klupa za odmaranje. Kao što se vidi iz manjeg dijela Kunićeva opisa ovog vrta, čitav kompleks obiluje kružnim, ovalnim i va-

lovitim oblicima, koji imitiraju najčešće oblike u prirodi. Ovaj Alagovićev perivoj značajan je i zbog velikog broja vrsta bilja koje su se u njemu njegovale. Kako bi se posjetilac kretao po pejzažnom sklopu, tako bi mu se otkrivali pojedini dijelovi. To je izazivalo dojam iznenađenja, što je u skladu s teoretskim postavkama perivojne romantičarske arhitekture.

Ovom sam perivoju posvetila najviše prostora zbog njezove ljepote i važnosti. U isti red velikih aristokratskih hortikulturalnih kompleksa ulaze i sljedeći vrtovi i perivoji: Schoenbach na Mlinarskoj cesti, Capanik na

Ljetnikovac Capanik iz 1820-ih / Summercottage Capanik from 1820's

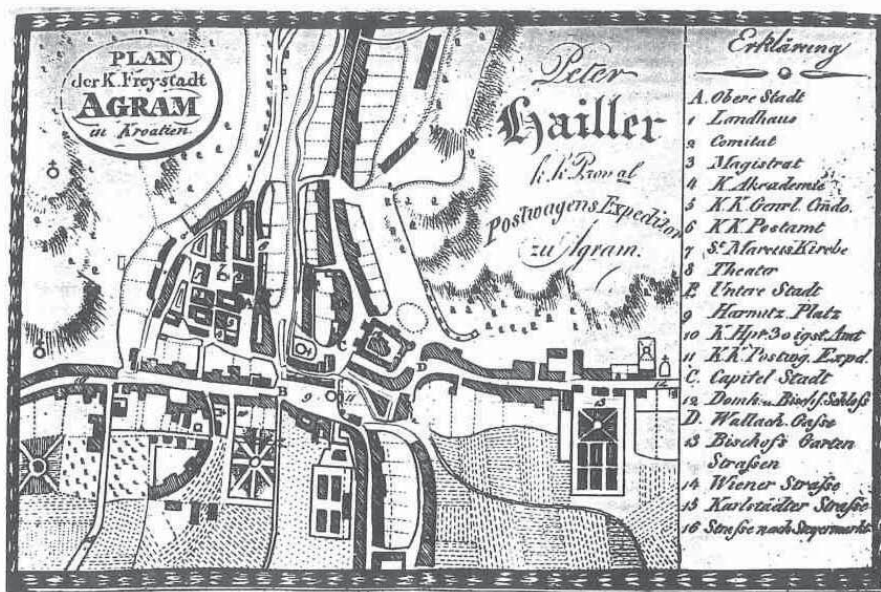
Tuškanču, Collenbachov perivoj, Kriegerov vrt na Jurjevskoj cesti i još neki manje važni.

Schoenbach (Lepa ves) na Mlinarskoj cesti (danas oko br. 38) generala Pavla Radivojevića jedan je od najprostranijih zagrebačkih vrtova, čiji je jedan dio uređen na engleski način, a počeo se uređivati 1920. g. Značajan je po prostranom stakleniku i oranžerijama, a naročita pažnja se poklanjala rijetkim crnogoricama. Poput Alagovićeve perivoja i ovaj je potpuno nestao. Po tlocrtu se potpuno razlikovao od Alagovićeve zato što ga je Mlinarska cesta dijelila na 2 dijela, dok je Alagovićev bio u jednom dijelu. Zato se zasebno opisuje vrt desno od ceste s ljetnikovcem i vrt lijevo od ceste. S desne strane ceste je ljetnikovac s oranžerijom i velikim povrtnjakom, a s lijeve strane ceste je engleski perivoj s još jednim povrtnjakom, iznad kojega je vinograd, koji se uzdiže do vrha brda. Najljepši dijelovi ovog kompleksa na neravnom terenu su prostran i ljubak engleski perivoj i ljetnikovac.

U ovu skupinu velikih hortikulturalnih cjelina pripada i imanje Antuna Capana na Cmroku, tzv. Capanik (danas je to područje oko Tuškanca 100, odnosno Cmroka 1). Iako nije aristokratski, već gospodski perivoj, svojim bogatstvom i maštovitošću vrlo je važan reprezentativni primjer vrtne umjetnosti u Zagrebu. Capan je na svom imanju dao uz ljetnikovac urediti perivoj engleskog tipa s ribnjakom. Osim perivoja i ljetnikovca, imanje (majur) se sastojalo od gospodarskih zgrada, voćnjaka, vinograda i velike livade na vrhu Cmroka. U perivoju su bile zasađene rijetke vrste drveća (preko 300 vrsta egzotičnog drveća, a npr. samo ruža bilo je preko 36 sorti). U blizini ljetnikovca Capan je uredio i malu pro-menadu, koju su osim niskog ukrasnog grmlja obrubljivali i visoki jablani. Kompleks je imao mnoštvo odmorišta s dobrim

panoramskim pogledima, livada, puteljaka, šetališta, pa čak i kuglanu na otvorenom. Raznobojno cvijeće i bilje davalo je poseban koloristički dojam cjelini.

U velike vrtne komplekse ubraja se i vrt baruna Gabrijele Collenbacha (započet je 1830. g.). Kuća je bila okrenuta prema Demetrovoj ulici, a vrt se spuštao prema današnjem Dubravkinu putu. Vrt se dijelio na vrt s povrtnjakom geometrijskog tlocrta, koji se protezao odmah uz kuću, a ostatak je engleski perivoj, koji se

Plan grada Zagreba iz 1824. g. s jasno vidljivim perivojima, vrtovima i zelenim površinama / Plan of the City of Zagreb from 1824 with clearly visible parks, gardens and green areas

stapao s okolnom tuškanačkom šumom u cjelinu. Osim koncepcije ono što je bilo romantično u ovom perivoju su i imena za pojedine dijelove tog perivoja - Julijanin vis, nazvan po Collenbachovoj ženi, Emilijina dolina po kćeri, Gabrijelov vis po sinu, a Samuilova dolina po zetu. U drugu grupu vrtova ubraja se vijenac vrtova stvoren oko Gradeca u obliku nepravilnog višekuta. Najsjevernija točka tog vijenca bila je Popov toranj, odakle je tekao povrh Radićeve ulice do Kamenitih vrata. Vijenac je zatim prolazio zapadnom i sjevernom stranom Gradeca do Markovićeve kuće, spuštao se ukoso do Mesničke ulice, dizao se na suprotnom brijegu do Pongratzova imanja, odakle je tekao prema sjeveru Demetrovom opet do Popova tornja i tako zatvarao krug. Taj vijenac obuhvaćao je vrtove, nasade i šetališ-

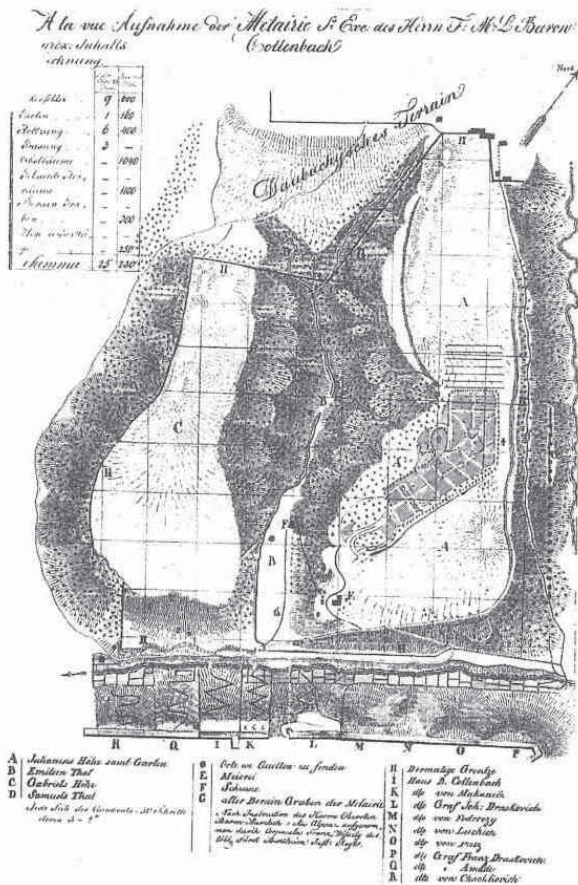

Veduta Zagreba na karti J. Szemana iz 1822. g.s jasno vidljivim perivojima i vrtovima / Vedute of Zagreb on J. Szeman`s map from 1822

ta. U starom Zagrebu su se početkom 19. st. isticale ulice tog vijenca, u kojima su uz svoje palače, vile ili kuće imućni građani uređivali svoje vrtove, tako da su zadovoljavale vrlo visoke estetske kriterije u svojim sklopovima stambenog i perivojnog prostora. Najljepše uređenim takvim urbanističkim sklopom smatrala se Demetrova ulica, zatim Opatička, Radićeva i Jurjevska. Demetrova ulica je prema opisima vjerojatno pružala najljepšu i najsavršeniju sliku jer je stvorena tijesna urbanistička veza između ulice, arhitekture i vrtova. Od mnoštva vrtova u Demetrovoj jedan od najljepših bio je onaj uz palaču grofa Ivana Draškovića, koji je bio pun drveća i bujnog cvijeća, a prostirao se uz klasicističku palaču. Taj je perivoj bio bogat starim njegovanim drvećem i cvjetnim nasadima. Pročelje palače bilo je obavijeno biljkama puzavicama, koje su palači davale poseban izgled kad bi procvale. U današnjoj Radićevoj ulici od mnogo palača s vrtovima isticao se vrt s engleskim perivojem Bartola Felbingera. Taj vrt je upadao u oči zbog svog načina građenja (smješten na neravnom brijegu), zbog svog položaja (smješten na visokoj točki, tako da ima dobar pogled na okolicu) i zbirke rijetkog cvijeća u staklenicima. Samo u staklenicima bilo je preko 1000 komada cvijeća, po perivo-

ju su bili raspoređeni puteljci, aleje ruža, gredice različitog cvijeća, egzotično drveće i grmlje, sjenovita odmorišta, vinograd, voćnjak i povrtnjak).

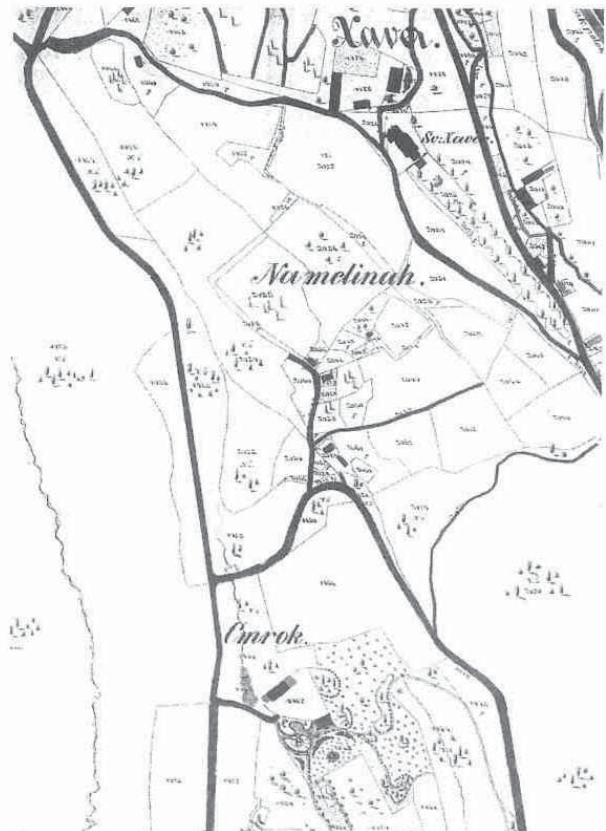
U Donjem gradu nailazimo na manje reprezentativne čestice kojima je dio bio uređen u tzv. engleskom stilu, odnosno nepravilnom i nesimetričnom tlocrtu. U ovu grupu ubrajamo Demetrovićev vrt u Ilici, Mikuletecov vrt, Nikolićev vrt, trgovački vrt Kajetana Schroepfla u Margaretskoj ulici, Hatzov i Felbingerov vrt na Jelačićevu trgu, Goldschmidtov vrt u Preradovićevoj itd. Jedan od najljepših i u ono doba najekstravagantnijih donjogradske vrtova, koji je jedini bio brdovit, bio je vrt Jurja Demetrovića u Ilici (danas oko br. 10). Suvremenici su ga nazivali vrt-čudo jer se u obliku strmih terasa protezao uz obronak brijega prema Južnoj promenadi (danas Strossmayerovu šetalištu). Vrt se počeo graditi 1829. g., a izvedba je povjerena Bartolu Felbingeru. Iz Ilice se prvo ulazilo u dvorište, kojim se dolazilo do ogromnih podruma izgrađenih u samom brdu. Iznad podruma na obroncima Gradeca pružao se terasast vrt. Terasa su bile na stranama ograđene visokim zidovima, koji su sprečavali da se uruši zemlja. Na najvišoj terasi nalazio se staklenik. Ispod te terase Demetrović je uređio polukružnu kamenu grotu i opasao

Tlocrt Collenbachovog majura iz 1830-ih / *Plan of Collenbach's estate from 1830's*

je zimzelenim raslinjem i bršljanom. Na polukružnom prostoru ispred grote u kojoj je bio uređen prostor za odmaranje bio je zdenac natkriven kineskim krovom, a lijevo i desno po jedan visoki jablan. Terasa ispod grote bila je prekrivena ružama i stablima mladih naranči. U vrtu je još bilo grmlja, gredica ukrasnog bilja i cvijeća, egzotičnog drveća, simetričnih puteljaka, a pažnja se poklanjala i igri boja bilja i cvijeća. Od donjogradskih vrtova značajan je i vrt Stjepana Mikuleteca, što ga je 1830. g. u Ilici (danas oko br. 49) uređio „umjetnički vrtlar“ Josip Miške. Čitav se kompleks sastojao od povrtnjaka, vinograda, vrta za rasonodu s ribnjakom, cvjetnjakom, jezercem za kornjače te velikim travnjakom. Među ljepše vrtove ubrajao se i vrt Nikole Nikolića iz 1828. g. (ugao današnje Gajeve i Tesline ulice). Tlocrt je napravio J. Miške. Zbog ograničena prostora bio je nužan ekonomičan raspored raslinja. Dio vrta je gospodarski, koristan kućni vrt s gredicama povrća, klija lištem, voćnjakom i vinogradom, a drugi dio je engleski

tip perivoja za rasonodu. Brojna odmarališna mjesta s dobro odabranim pogledom davali su vrtu romantičan ugođaj i bili namijenjeni odmoru. U perivoju je bio staklenik, oranžerija, otvoren teren za kuglanje, okružen krasnim biljem, egzotičnim drvećem i gredicama cvijeća. Na samom Jelačićevu trgu nalazila su se dva vrta - Hatzov i Felbingerov, oba uređena kao maleni engleski perivoji 1829.g. M. Kunić³ nam je ostavio opis Hatzova perivoja, koji je na površini od svega pola hvata bio zasađen iza dvorišta kuće drvećem, raznim zelenilom, plemenitim voćkama i egzotičnim drvećem i grmljem. Pojedine gredice obrubio je raznim cvijećem, a na umjetnom brdašcu uredio je sjenovit kutak za odmor. Jedan od najljepših perivoja Zagreba, koji je za razliku od svih navedenih i danas sačuvan, iako u znatno promijenjenom obliku, bio je Ribnjak. Na mjestu prostranog ribnjaka, koji se spominje još u 11. st., početkom 19. st. preostala je samo baruština obrasla šašem, korovom i šikarjem. Godine 1830. Aleksandar Alagović odlučio je urediti taj zapušteni prostor i pretvoriti ga u biskupski

Prikaz Capanika na katastarskoj karti 1862./64. g. / *Illustration of Capanik on cadastral map*

Pogled na Zagreb sa sjevera iz 1859. g. U prvom planu je Alagovićev perivoj na Novoj Vesi / 1859 panorama of Zagreb from the north. In front is Alagović`s park on Nova Ves

perivoj. Osnovna ideja tog perivoja bila je nametnuta valovitim terenom, koji se u blagom padu spuštao sa sjevera prema jugu, a nacрте je izradio arhitekt Leopold Klingspögl. Na najsjevernijem dijelu nasipan je umjetni brežuljak i zasađen crnogoricom, dok je na njegovoj najvišoj točki napravljena mala glorijeta. Voda se dovodila u perivoj podzemnim kanalom i oblikovala tri jezercica. Najgornje jezerce imalo je mali otočić s egzotičnim biljem i kanalom je bilo povezano s drugim jezercem, koje se nalazilo hvat niže. Treće jezerce bilo je za hvat niže od drugoga i završavalo vodopadom, koji se rušio niz umjetno napravljene pećine. U perivoju su se nalazile biljne plohe, odmorišna mjesta, staklenici, vrtlarska kućica, skulpture i ostali rekviziti romantičarskih perivoja.

Ova kratka šetnja zagrebačkim perivojima prve polovice 19. st. nije obuhvatila sve tadašnje vrtove i perivoje, već je samo ukazala da je u Zagrebu u to vrijeme postojala visoka razina vrtne i perivojne umjetnosti, o čemu se danas gotovo ništa ne zna.

Bilješke

- 1 Lustgarten (njemački), pleasure ground (engleski) - vrt za razonodu
- 2 Allgemeine Deutsche Gartenzeitung 03.09.1828. g.
- 3 Allgemeine Deutsche Gartenzeitung 13.03.1828. g.

Literatura

- 1 Dobronić, L., Zagrebačka biskupska tvrđa, Školska knjiga, Zagreb 1988.
- 2 Dobronić, L., Zagrebački vrtovi i parkovi u 19. st., Kaj, V, 7-8, Zagreb 1972.
- 3 Erlich, Gj., Zagrebački perivoji i parkovi, Almanah grada Zagreba, Društvo Zagrepčana, knjiga 1, Zagreb 1934.
- 4 Gostl, I., Zagrebački perivoji i promenade, Školska knjiga, Zagreb 1994.
- 5 Kunić, M., članci u Allgemeine Deutsche Gartenzeitungu, br. 23, 33, 34, 44, 45, Passau 1829. i br. 7, 11, 26, 27, Passau 1830.
- 6 Schneider, A., Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu, Narodna starina, Knjiga 8, Zagreb 1929.

Summary

Filomena Horvatic:

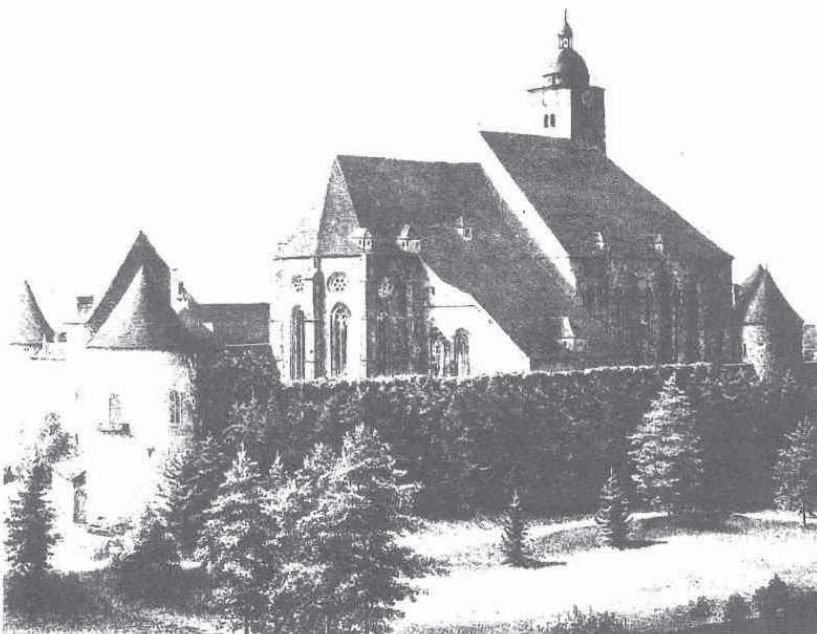
Gardens and Parks of the City of Zagreb in the First Half of 19 Century

At the beginning of the IX century, Zagreb was a city abundant with parks and gardens, what is documented by the preserved picture and written materials. It also shows their exceptionally high artistic aspect. Beside aristocratic park complexes, mainly situated on the hilly grounds of the northern part of Zagreb, gardens in the Lower Town were arranged owing to members of the new layer of the enriched bourgeois class.

Many gardens were of the open type so that everybody could enjoy them. The proprietor's care was also manifested in planting a variety of bushes and unusual plants, procured by the owners, in order to render their gardens and parks even more representative. Almost every park from the beginning of the 19th century was arranged in the style of the English park. In these parts it became popular somewhat later, in relation to the more developed and richer cultural centers of Europe, so that the development of English landscape parks did not reach its peak here in the second half of 18th century, as was the

Katastarska snimka Ribnjaka 1862. - 64. g. / Land office's drawing record of park Ribnjak, 1862/64

Litografija J. Huhna - pogled na park Ribnjak, 1861. / Lithography by J. Huhn - view on park Ribnjak, 1861

case in the greater part of Europe, but in the second, third and fourth decade of the 19th century. In the best of its tradition, an element of surprise and continuous change of view was cultivated, when passing through parks and gardens. Then, there are ponds that serve as decoration, as well as applied ornamental plastic arts elements (benches, bridges, grottos, esplanades, sculptures, fountains, ornamental fences, vases, pavilions chinois, gazeboes, and other.)